

УДК 930.85

ТЭМКИН ҺАРЛҢНА БОЛН ТЭМКЭС САГЛУЛЛҢНА ҮҮДЭВРМҮДИН ТУСК ШИНЖЛТ

Борлга Босха

филолог номин кандидат,

Б.Б. Городовиковин Һертэ Халымг ик сурһуль, Элст, Өрәсән Федерация

E-mail: borlboskha@mail.ru

Меян Бадм

филолог номин кандидат,

Б.Б. Городовиковин Һертэ Халымг ик сурһуль, Элст, Өрәсән Федерация

E-mail: bmeayev@mail.ru

Басңга Татьяна

Б.Б. Городовиковин Һертэ Халымг ик сурһуль, Элст, Өрәсән Федерация

E-mail: tatianabasanova@yandex.ru

Товч хураңһу

Эн өгүллд тэмкин һарлһна болн тэмкэс саглулһна үүдэврмүд моңһлч судһлһнд түрүн болж шинжлһт оржана. Өгүллин эһлһдһнь халымг улсин домг бичж авлһна, цуглулж барлһлһна болн шинжлһлһнә туужһнь хәләгдженә. Олн келн улсин амн урн үгд тэмкин һарлһна домгуд онц орман эзлжәхһнь мөн. Ик зунь тэмкиг шулм-чөткрин бийәс үүдсн урһмл гиж келнә. Тэмк моңһл келтһрин сойлд, нег үлү өдр-бүрин заң-үүлд, заңшал болн хәрлцән-холвана дадһлд онц орман эзлә. Болвчн тэмк татһлһн моңһл улс дунд баһрулна керг бас бәәнә. Эннә эрүл-мендлә залһлдата, дәкәд болхла бәрмт цааснд темдгләтә бәәнә. Моңһл амн үгд тэмкин һарлһниг олн-зүсәр тәәлврлнә. Зәрмһнь Чиңгс хаан үүдәж гиж келнә, наадксһнь — элһн негн өнчрсн көвүн күүкн хойрин ниилснәс урһж гинә. Судр-бичгүдт болхла, тэмк шулмин цусна дусалас урһж гиж бичәтә. Эн өгүллин һол күцлһнь болхла, тэмкин һарлһна болн тэмкэс саглулһна үүдэврмүдиг моңһл амн үгд болн судр-бичгт дүңцүлж хәрцүлһн. Өгүллд дүрслһлһнә болн дүңцүлһлһнә эв-арһс ашһлсмн. Өгүлл бичлһнд Лагана районд хадһлгджах нег һар бичг шинжлгдсмн. Эн һар бичг төвд эһ бичгәс аһр болн товч. Өгүллин ашһлвртһнь келгдженә: нег һарлһта бичгин болн амн үгин сурвлж бичгүд хамтрн тәмклә залһтата үүл-йовдһлг тодрхаһар дүрслжәнә.

Түлкүр үг

Тэмкин һарлһн, тэмкэс саглулһлһн, моңһл утх зокъял, моңһл амн урн үг, домг, судр-бичг, «тод бичг».

UDC 930.85

A STUDY OF WORKS ON THE ORIGINS OF TOBACCO AND WARNINGS ABOUT TOBACCO

Boskha Kh. Borlykova

Candidate of Philological Sciences

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: borlboskha@mail.ru

Badma V. Menyaev

Candidate of Philological Sciences

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: bmeyaev@mail.ru

Tatyana V. Basanova

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: tatianabasanova@yandex.ru

Annotation

This article introduces, for the first time in Mongolian studies, works devoted to the origins of tobacco and its harmful effects. It begins with an overview of the history of recording, publishing, and researching Kalmyk legends about tobacco.

Stories about the origins of tobacco are widespread in global oral traditions, where its creation is often attributed to demonic forces. In Mongolian culture, attitudes toward tobacco are ambivalent: on the one hand, it is an integral part of etiquette and rituals, symbolizing respect and hospitality; on the other, household smoking is viewed with restraint due to awareness of the health risks, which is reflected in regulations.

Mongolian folklore offers various versions of the origin of tobacco: some associate its creation with Genghis Khan, others with incest between a brother and sister. Written sources, in turn, indicate that tobacco originated from a drop of blood from an evil spirit (shulmuski). The aim of this study is a comparative examination of legends about the origins of tobacco and its harmful effects in the oral and written traditions of the Mongols. The study employs comparative and descriptive methods. Particular attention is paid to the analysis of a manuscript from private collections in the Lagan region, which is brief compared to its Tibetan original.

The results of the study demonstrate that genetically related narratives contribute to a deeper understanding of the motives and meanings of legends about tobacco and its harmful effects.

Key words

Origin of tobacco, harmful effects of tobacco, Mongolian literature, Mongolian folklore, legends, manuscripts, «todo bichig»

О Р Ш Л

Хальмг оln-эмтнэ урн-үгин келнэ билг эврэннь ке хурц уңг-утхарн, хурц-олмһа ниилвртэ келэрн болн сээхн дару эвтэ үгэрнчн наадк оln келн улсин амн үгин зөөрлэ нег зерглэнд бээх зөвтэ.

Домг (легенды) хальмг амн-үгин зокъялд нег ончта орм эзлнэ. Кесг зун жилин туршарт эврэннь гүн утхарн, өврмжтэ сээхн келэрн ик бичкн угаднь бахмжта байрнь болсн деерэн чилн чилшго зөөрнь болдгнь мөн. Хальмгуд альд эс йоввчн: өвстэ уулын белд, өргн теегин өр дунд болвчн, амн үгин зөөрэн авдрт бээсн алтнас үнтэ санад, энкрлж чееждэн хадһлад, цальгрж одх аршан мет хээрлэд, үйэс үйдэн, дорас өсж йовх юмн.

Хальмг улсин домг цуглуулж барлһна болн шинжлһнэ туужнь тиим ут биш. Яһад гихлэ, кезеңк цагт амн үгин үүдэвмүдиг керг кеж бичж авдго бээсмн. Цуглуулж барлсн улснь нурһлж хальмгин сойл-келэр соньмсж йовсн орсин болн һазадын номт-нр. Икнкнь эдн делкэ эргэд, һазр-бээр шинжлж йовсн улс билэ. Эдн хаалһдан харһсн оln келн улсин бээцлэ, сойлла, келнлэ таньлдулхар бичсн дегтртэн амн үгин зөөрэс, тер дотр домг чигн орулдг бээж. Хуучн хаана йосна цагт хальмгин амн үгин зөөр барлхд күчр бээсмн, тегэд тер учрас авн амн үгин үүдэвмүдиг олхд кепү күнд.

«Хамгин аңхн цагт йиртмэжин оln үзгдлин нуувчиг таньж медх болмэс уга бээсэр, йиртмэжин бээдлиг болн ниитин зү-йосиг күн шинжлх ухаана арһар медж чадлго бээсмн. Тегэд амн үгин сидэр йиртмэжиг тээлврлх гисн санан домгин үүдлт болсн бээж. Домг үүдэснэ хөөн, үгин күчн күүг сидт иткүлэд, йиртмэжин оln үзгдлд ам орулж дүрслдг кев-янзнь цагин йовудт домгин өварц болсмн» (Осорин, 2015: 19-20). Домг үйэс үйд келгдэд, оln-эмтнэ бээдл жирһлиг залһлдулж, седклинь килмжиг батрулна. Хальмг улсин домгудын эңглтин тускар Т.Г. Борджанова (Басангова) (Мифы, легенды и предания калмыков, 2017: 9-10), Д.Э. Басаев (Семь звезд, 2004: 8), Осорин Утнасн (Осорин, 2015: 38-39) бичсмн. Эднэ келсэр зэрм домгуд домг-үлгүрэс (мифы) иш авч тогтсмн: дэлкэ үүдснэ туск домг (космогонические), күн үүдснэ туск домг (этнологические), делкэн төгсклин туск домг (эсхатологические). Эн һурвн зүүл домг этиологическ домгин эңгд оржана. «Этиологическ» гисн грек келнд хойр үгэс тогтна: *aitia* «шалтан» + *logos* «үг, медән» (Зуева, Кирдан, 1998: 177).

ХАЛЬМГ УЛСИН ДОМГИГ БИЧЖ АВСНА БОЛН БАРАС ЫАРСНА ТУУЖ

Хальмг урн үгин келнэ зөөрт кесг орс болн һазадын ордудын шинжлэчнр оньган өгсмн. Хальмг фольклорт оньг өглһн XVIII зун жилин дундурас эклсмн. 1768-1769 жилмүдт орс номт Иван Лепехин хальмг теегэр йовж кесг тууль, домг цуглулад, түүгән барлсмн (Лепехин, 1771). Түүнэ хөөн нертэ номтнр П.С. Паллас, Н.И. Веселовский, А. Бобровников, К.Ф. Голстунский, А. М. Позднеев, Вл. Котвич, С. Фарморовский, Н. Страхов, А. Попов, Б.К. Пашков, немш этнограф Б.Бергманн, немш профессор Б. Юльг, финск номт Г. Рамстедт болн нань чигн номтнр хальмг амн-зөөриг цуглуулж, шүүж шинжлсмн.

1890-1892 жилмүдт номт И. И. Попов теңгэ хальмгудас олн тууль болн домг тод бичгэр бичж авсн. И. И. Поповин бичж авсн туульсиг Б. Лунин орс келнд орчулж, «Теңгэ хальмгудын туульс» гидг дегтриг 1938 жилд барлж һарһсн (Сказки донских калмыков, 1938). 2021 жилд номт бичж авсн тоотыг хальмг күрэлңгин көдлөчнр өдгэ хальмг келнд буулһад, орс келнд орчулад, «Инеднты калмыцкого фольклора из архива И.И. Попова: нескладочная проза и малые жанры» гидг номд барлв (Инеднты калмыцкого фольклора, 2021). Эн номд домгиг «тууж» гиж нерәдженә: «Мекләсин тууж», «Моһан тууж», «Маһдын тууж», «Эркин тууж» болн нань чигн. Эн дегтрт арвн нәәмн домг орулгдсн бәәнә.

1909-1911 жилмүдт Санкт-Петербург балһсна ик сурһулин оютн Очра Номт хальмг теегүрн ирж, амн үгин зөөриг цуглулж авсн. Түн дотр һазр-усна, келн-улсин болн уңг-тохма туск домгуд орсн (Отчет, 1910: 61-75). Очра Номтын хураж авсн амн үгин зокъялмудыг Биичән Б. А. «Мөңк дееж» гидг дегтрт барлв (Очиров, 2006).

1929-гч, 1933-гч болн 1936-гч жилмүдт хальмг келнә болн амн-үгин туск һурвн ик экспедиц болсн. Тер экспедиц кесг зун дун, тууль, домг, үлгүр цуглулж авла. Экспедицмүдин цуглулсн материалмуд 1941 жилд «Хальмг фольклор» гидг дегтрт барлгдж һарсн. Түн дотр һурвн домг орсн бәәнә: «Собсид», «Эрән сән Эдг», «Баатрмуд» (Хальмг фольклор, 1941: 276-285).

1936-гч жилд баһ наста номт Иван Иванович Кравченко «Хальмг туульс» гидг дегтр орс келәр һарһла (Кравченко, 1940). Эн дегтрт номт У.Д. Душана цуглулсн материал орсн, терүнә дунд домг чигн бәәнә.

Хальмг улс кедү зовлң үзвчн, Алдр Төрскән харсгч дәәнә цагт чигн, арвн һурвн жилд киитн Сиврүр туугдсн чигн, эврәннь амн үгин зөөрән хадһлсн. 1960-1970 жилмүд бичж авсн байн фольклорн материал терүнә герч болжана: дөрвн боть «Хальмг туульс» (Хальмг туульс, 1961, 1968, 1972, 1974), «Буутан Санжин туульс» (Буутан Санжин туульс, 2008), «Алтн чеежтә келмрч Боктан Шааня» (Алтн чеежтә келмрч, 2010) болн нань чигн. Эн дегтрмүдт олн домг орсн.

Хальмг улсин домг онц боть болж, хойр дегтрт барлгдсн. 2004 жилд «Семь звезд. Калмыцкие легенды и предания» нертә дегтриг Басаев Д.Э. барас һарһв (Семь звезд, 2004). Эн дегтрт хойр зун домг, домг-үлгүр, тууж олн-зүсн архивн, барлсн, экспедиционн материалас орсн. Аһулһарн эдн арвн хойр әңгд хувагджана: делкә үүдснә тускар; «Жаңһр», лит, һар судр үүдснә тускар; нәр, ундн хот-хол үүдснә тускар, сүзглһнә, бурхн шажна тускар; туужин тускар; уңг-тохмин тускар; һар-усна тускар; аң-адусна, шовудын, урһмлын үүдснә тускар; Мазн баатр, Аюка хаана тускар; сүв-селвгтә домгуд; шатрин болн көгжмин зевсгүдин тускар; өөрдин туужс. Эн дегтрин цуглач, бүрдәчинь 2009 жилд «Хальмг улсин домгуд болн туужс» төрәр кандидат номин цол харсн (Басаев, 2009).

2017 жилд Хальмгин күрәлңгд «Хальмгудын домгуд, домг үлгүрмүд болн туужс» гидг дегтр «Свод калмыцкого фольклора» серьд түрүн боть болж барлгдв (Мифы, легенды и предания калмыков, 2017). Цуглулж барлснь филолог номин доктор Т.Г. Басангова. Эн ботьд зун дөчн зурһан текст хальмг келәр орсн. Текст болһн орс келнд буулгдсн. Номт цуг хурасн тоотан хойр әңгд хуважана: 1. домгуд (мифы) — 46 текст, 2. домг үлгүрмүд болн туужс (легенды и предания) — 100 текст.

Товчлад келһд, хальмг улсин домгуд XVIII зун жиләс авн әкләд ода күртл олдад, барлгдад йовна. Деер келсн дегтрмүдт ик зунь домг амн үгәр келсн болжана.

Һундл төрхд, бурхн шажнла залһлдата һар бичмрәс домг ода чигн номин шинжллд орад уга. Тегәд тер учрас авн мадн тәмкин һарһна туск домг хәләхләрн, Лагань районд хадһлгджах тод үзг деер һар бичгиг олзлжанавидн¹.

ТӘМК ҮҮДСНӘ ТУСК ДОМГ

Тәмк үүдһнә аһулһта домгуд олн келн улст бәәнә. Америкин индейц улс тәмкиг «бурхна аршан» гиж, хойр хортыг ниилүлдг идән гиж күндһнә: ацтекин бурхн Тлалок тәмкин утаһан үүл кеж, хур орулдг бәәж; һазр-усна бурхн Сиакотл болхла, тәмкин намчар бийән хучдг бәәж; майя улсин бө-удһн делкән дөрвн үзгт тәмкән татж, бурхндан йөрәлән күргдг бәәсмн. Мексикин, Персин, Африкин келн улс тәмкиг күндлж, шажна авъястан олар кергдг бәәсмн².

Орс келн улс болхла, тәмкиг чөткрин цогцас һарсн идән гиж тоолна. Нег домгтһн иигж бәәнә: «Кезәнә бурхн чөткриг уурлад, теңгрәс һазрур хайв. Чөткр деерәс нисч йовад, цогцһн хар моднд торад, кесгтән кевтәд, үмкәрәд хатж одв. Хатсн чөткрин цогц хөөнһн үмсн болад, һазрт унад, тиигәд тәмк урһсмн»³. Хойрдгч домгтһн, чөткрин цусн хар модна намч хойр нииләд, тәмк һарч.⁴ Украин келн улс болхла, Ирод хаана күүкнә цогцас тәмк һарв гиж бичжәнә⁵. Христосын шажна һар бичгин үүдәвр-мүдт тәмкиг му чигн, сән чигн идәнд тоолна. Килнц уга, буйн күцсн күүнә оршалһн деер әңгһм сәәхн үнртә тәмк урһна, килнцтә күүнә оршалһн деер — му үнртә, үмкә тәмк урһна. Му тәмк илвч, алач, яхнн күүнә оршасн һазрт урһна. Эн үксн нохан цогцас, теңгрәс цаажлад унсн чөткрин цогцас, Иудан цогцас, боднцгин намчас тогтна. Тәмкин сән талһн болхла, Иисусын эәж (Богородица) тәмкиг үнрчләд, толһан өвдснһ уурв. Христосын шажна һар бичгин үүдәврмүдин хойрдгч әңгдһн тәмкәс саглулдг үг бәәнә: тәмк татсн күн килнцән намчһсн бийнһн таралһгд төрж чадшго.

Бурхн шажна китд заңшалд домгт чөткрин төрлтә Тамбә нертә арагни үкхинһн өмн иигж әәлдхв: «Мини бийәр дамжад, делкән күмн әмтн му заятнд төртхә! Мини бийиг әвдл уга оршатн, хөөнһн мини омаһас нег онц урһмл урһх. Түүнә үнр-танрас күн байсхһңта болх». Арагни оршасн һазрт урһмл һарч, тамбә нер зүүсмн. Дарунь эн урһмл тәмк гидг нертә болв.

Төвд ламнр зәрлгтән тәмк татхас саглулжана. Чогъял Ратна Лингпа иигж бичжәнә: «Тәмкин хорта үнр һазр дор орад, луусин зун миңһн балһс әвдх. Хур-боран ордган уурад, урһң болн мал өсшго. Күмн әмтнә үүмән болад, хальдврта өвчн болн нань чигн болшго юмн болх. Тәмкин хорта үнринь теңгрт күрәд, теңгрһрин ориг әвдәд, нар-сар хаагдх, сүүлтә одд (кометы) һарх. Тәмк татсн күүнә судцн хагсад, дөрвн зун дөрвн өвчн һарх. Тәмк татсн күн болһн һурвн му заятнд төрх. Тәмк татдг күүнә дергд суухла, тәмкин үнр соңсхла, зурһан сай әмтнә зүркн таслһсла әдл болх». Мачик Лабдон зәрлг болсар, цөв цагт нег урһмл һарад, цуг күмн әмтн терүг татх. Тер урһмлд

¹Нерн уга ном-судр Лагань района цулврас. 2 х.

²Что означает табак как талисман или оберег. Электронн хайг: <https://www.astromeridian.ru/magic/tabak.html>. (Орсн цаг: 02.06.2026).

³Легенды о происхождении табака. Электронн хайг: https://vk.com/wall-77479410_8445?ysclid=mqbruaaeot314510142. (Орсн цаг: 02.06.2026).

⁴Бас тер өглүлд.

⁵Левкиевская Е. (2000). Мифы русского народа. М.: Астрель АСТ. Электронн хайг: <https://www.booksite.ru/fulltext/myt/hsr/uss/kih/4.htm?ysclid=mqdfri1ro5m819410307>. (Орсн цаг: 02.06.2026).

тавн хорн шингрх. Эн урһмл Китд һарад, моңһл-төвд цугтан татх. Энүнэ учрар ах-зах угаһар хур-боран орх, догшн киитн болад, мөндр орх. Дая бишлһжэх күн терүг амсхла, кедү номан умшвчн, төрлин үйэс үйд һурвн му заятнд төрэд, бурхна хутг олшго»¹.

Моңһл амн зокьялд тэмкиг Чингс хан үүдсиг үзнэ [Жуковская, 1988: 629]. Г.Н. Потанин «Очерки Северо-Западной Монголии» гидг дегтртэн (1883) тэмк һарһна туск домгиг Буйр нуурин көвэд бээсн Жамц нертэ баргу солнгас темдлгсмн. *«Нег китд өшөтнь хорхла, өнчрсн көвүн күүкн хойриг авчкад, тедниг нег хорад бээлһж. Хора дунднь шил эрс бээж. Тер көвүн күүкн арвн тавн күрхлэ, шил эрсиг авчкч. Көвүн күүкн хойр нишлэж. Эн китд нишлсн цагтнь гериг нурачкч. Көвүн күүкн хойр үкч одна. Үксн ормднь наму цецг (мак) урһж. Китд цецгин шүүс хураһад, хар тэмк кесмн»* (Потанин, 1883: 351). Хальмг улсин «Көк целвн хан» туулин чилгчд тэмк һарһна туск домг орсн бээнэ. Эн домгиг келмрч Манжин Санж (1881-1965) ахасн Манжин Михаилаас соңсж, дасч авсмн (Хальмг туульс, 1968: 205-212). Домгин аһулһар болхла, тэмк арвн тавта шулм Ки һаньдг Якцин кииснэс һарсн юмн. Дөрвн зун йирн йисн эгчин чидл бийдэн тогтасн шулм күүкн Замбан Төбт ирж, олн улсиг эмнэснь ханцулна: Көк Целвнг хаана хатыг, көгшн эмгн өвгнэ үкрч күүкиг, хааду-дин-нойдудин дөчн тавн көвүдиг, арвн һурвта күүкиг. Эн шулмиг кедү хорав чигн, алв чигн, терүнэ сүмснь хэрү күүкнд тохрад, Замбан Төбт төрдг бээж. Хойр дэкж шулм күүкиг Көк Целвнг хан ална. Туулин аштнь шулмиг хорахар Очр Ваань Гегэн ном умшна. Болв чидлнь күрл уга, Зуңквин гегэн, Маншрин гегэн хойриг һазр теңгр хойрин савшлһнд йовулад, Тапк Хар геслиг дуудна. *«Тапк Хар гесл эки долан хонгт ном тэвлцэд, нег шүлг номар шүүһэд одак шулм шүүгдэд, чидлнь хэрэд, арһнь алдрад, нэамн мөчнь сулдад одв. Тапк Хар гесл апч һарад, күзүһинь тээрэд, Киисэрънь харһан хадасар хадад, йисн тоха турш нүк малтулад тэвб. Одак шулм андһар тэбб. «Эн барун Замбан Төбин эмтиг эс дарсн болучн, би хоран күртэж цуһараһитн авлэж авхува. Минэн кииснэс харһан хадас төгэлэд урһсн һорвн хамт-хаснас, нег хамтхаснаснь күмсән өкч татхт, хойрдгч хамтхаснасм үр-садан өкч, Дольэж татхт, һорвдгч хамтхаснасм байн күн эрклэ татх», — гихэд үкв. Дарад Тапк Хар тесл йовад одв. Хальмгт келдг: «Тэмк гисн йомн шулмин киисн деерэс урһсн» — гижэ келдг»* (Хальмг туульс, 1968: 212). Манжин Санжин туульд шулм тэвсн андһар өмн келгдсн китд домгт өөрхн ирлцнэ.

ТЭМК МОҢҢЛЫН СОЙЛД

Тэмк ХХ зун жилин дундур күртл моңһл келтнрин сойлд, нег үлү өдр-бүрин заң-үүлд, заңшал болн хэрлцән-холвана дадлһд онц орман эзллэ. Тэмкиг залу улс, күүкд улс, ташр баһчуд татж эдлдг бээсмн. Моңһл заңшлар тэмк татлһн күндлһнэ авьяс болна: *Күндин дееж — тэмк, / Күүрин дееж — менд* (Пословицы, 2007). Күүнд тэмк нерлһн Китдт, Моңһлд болн Тувад ик тархв. Хойр күн харһхла, һанз, тэмкин көкүрән, тэмкин түңгрцгән нег-негндән өгдг бээж. Хамдан тэмк татлһн таньлдгин темдг, ю-күүһән күүнддг бээж. Эн заңшал моңһл келтнр дотр ик дел-грсиг амн-зокьялмуд герчлжәнэ. *«Тигжэгл, ах-дү һурвн ирэд, һаза мөрән сөөчкэд,*

¹Происхождение табака. Электронн хайг: https://vk.com/wall-73340092_97045?ysclid=mqjdj9mn23n602245194. (Орсн цаг: 02.06.2026).

орж ирэд, барун бийэрнь зерглэд сууцхана. «Сөнэк, мөнд бэнт?» — гижэ, сурчкад, ханзинь авад тэмк нержэ өгв (Хальмг туульс 1961: 100); Күүкд күн архдта чигэһэн бүлэд, чигэ кеж өгнэ. Өвгн чигэһэн уучкад, үкс ханзан харһж авад, тэмк нерүлж авна (Хальмг туульс 1961: 108); ««Мөндүтэ», — гижэһэнэ. «Мөнд». Эн адун танас үргэд гүүһэдэв» — «Кемжэһэнэ, меджэхишүв, би үүнд ирэд амрад суулав». Тигэд, тер хойр залу күүндэд, нерэн сурлдад, тэмкэн тачана хойрн» (Хальмг туульс, 1968: 231); «Гер бээшн дотр эрвн күүкн бээжэ. Күүкнэ ард суусн ахд келнэ: «Ах, ханзан өгтн, тэмк нержэ өгсв», — гинэ» (Хальмг туульс, 1974: 58); «Зөб болад, зөвтэн бахтад, хурвулн сууна. Тишгдэд бээхлэнь, мус күрэд ирнэ. «Мөнд [бэ]энт?» «Бээһэн». Мөндөн сурад, мөндин дару тэмк-ханзан татлдсн, бүрү-бух келжэһэнэ: «Ой, ах нойн баав, ода холас ирсн гишчд ямаран хот кехмб? — гинэ» (Буутан Санжин туульс, 2008: 15-16).

Тэмк татлһн онц тэмкин кергелмүдин заңшал делгүүлв: *ханз* (Зург 1¹. **Ханз** *һал эс өгхлэ, / Утан хардмн биш; Мана һазад утан харч, / Маңһсин толһад һал асжэ (Ханз омлһх); Өрүн босад / Өвкиннь толһа хуухл (Ханз Һал кежэ татх);* (Пословицы, 2007); *Буурин толһан чинэн ханздан / Ботхна чимгнэ дүңгэ / Сурул зүүһэд, / Боодг — боодгарнь тэмк чикэд* (Хальмг туульс, 1961: 108)), *кет* (Кеерин күүнд нөкд, / **Кетин** *һалд цэкүр; Кеелин ургт нерн уга, / Кетин Һалд утан уга* (Пословицы, 2007); *Атн темэн аңһс гихлэ, / Арһмэжин үзүр гилс гижэ. (Кет)* (Пословицы, 2007); *Теңгрин наад бийд Төлө Бөлө хойр наадна, / Тедниг хаһцулнав гисн күн орадан цуста харна. (Кет цэкх)* (Пословицы, 2007)), *тэмкин түңгэриг, тэмкин көкүр* болн нань чигн.

ТЭМК БУРХН-ШАЖНА УТХ-ЗОКЪЯЛД

Моңһлчуд дотр тэмк татхиг хөрдгнь бурхн-шажн делгрсн цагт күч авсн болдг. Лам-хувргуд күмн-эмтн дунд хамгин сурһульта болчкад сегэтэ болсн төлэд, эрк-тэмк хойрин өмн эсргү ноолдаһан бичмр болн амн үүдэврмүдэр элвгэр тархав. Лам-гелңгүдин нөлөһөр харчуд эрк-тэмк эдлшго андһар тэвдг бээсмн. Тиим улсиг «увш» гиж нерэддг бээж (Владимирцов, 2002: 65). Бурхн-шажна йосар, тэмк татлһн — ик килнцд орна. Тэмк күүнэ тэркд, ухан-сананд ик хоран хальдана. Тегэд ламнр дунд «Богд Дала ламин зэрлг-бичг» тархагдв. Терүнд иигж бичэтэ: «Төөн-хуврг, эрк-тэмк бичэ у! Таңһрган кицэн сэк!» (Меняев, 2016: 141).

Моңһл-төвд утх зокъялд тэмкэс саглжах үүдэвриг Бадмсамбава бичсн гиж тоолгдна. VIII зун жилмүдт Төвдт бурхн шажиг делгүүлһин кергт Тисрондэвцзан хан эн багшиг Энткг нутгас дуудулсмн. Бадмсамбаван хардврар Төвдт Самье киид бэргдв, олн бурхна ном энткг келнэс төвд келнд орчулгдсмн. Эврэн Бадмсамбава илв-сид хатлһн

Зург 1. Дадрхн.
Тэмк татжах хальмг залу

¹Электронн хайг: <https://i.pining.com/736x/0f/ac/82/0fac82d3e6698647f4e6e7ddb06ae38a.jpg>. (Орсн цаг: 02.06.2026).

сән меддг багш бээж. Бурхн болхин өмн эн Балбун захд күрэд, илвтэ бий олад, күлг унж, солһар тенгрт өөд болв (Торчинов, 2000: 143).

Санкт-Петербургин архивст тэмкд нерэдсн иим судр-бичгүд бээнэ: «Maq-a müni: Šaky-a-müni: aru Qalq-a minu doloγan qošiγun ayimaγ šibinar-un tataγsan tamki anu sar-a naran qoyar-i egülen bürkügsen metü:..» [Сазыкин 2003: 109], Qabar-un tamakin-u gem erigüü-yi üjegülegçi orosiba [Сазыкин 2003: 186], «Simnu em-e-yin buruγu irügel ba umai-yin čisun-aça urγuγsan tamakin-yin quriyangγui qariγul» (Uspensky, 1999: 318), «Tamaki-yin gem erigüü-yi üjegülügksen šastir orosibai» (Uspensky, 1999: 318) болн нань чигн.

Нег тиим судрин товч аһулһиг Б.Я. Владимирцов 1910 жилд «Этнографические мелочи из жизни монголов» гидг өгүллдэн барлв: *Тэмкиг әрклә дүңцүлжә болна. Шагжмунн Бурхна цагт делкә деер тәмк уга бәәж. Тәмкин һарлһ иим болна: кезәнә Шагжмунн Бурхн нирванд күрсн цагт нег эм шулмин цусна дусал һазрт унж. Тер ормд нег көк урһмл һарв. Эн урһмл Энткә болн Китдт тәмк болж тарсмн. Нег татхла, арднь бас татх дурн күрнә. Тәмк татснас олн-зүсн өвчн һарна, амнас му үнр һарад, сүмин шүтәнд өөрджә болиго болна. Тәмкин хориг әркин хорнла ирлцүлжә болхмн* (Владимирцов, 2002: 67).

Эн өггдсн текст Ижлин хальмгудт бас бээснь Лагань районд хадһлгджах һар-бичг¹ герчлжәнә. «Бурхн шажна эрдм-сурһулин болн судлһна» саңгин «Тод үзгәр бичсн Хальмг Таңһчин дорд үзгин райодын бурхн-шажна һар-бичгин хураңһу: һарцг, судлһн, орчулһн» (№ 40/2026) гидг төсләр шинжллт кехләрн олж авлавидн. Өдгә хальмг келнд түрүн болж мадн буулһад барлжанавидн.

Тәмкин уг үндсн нүүлтә шулм эмн оман цусн һазрт дуссар урһж, түүнә хар китдин терүнд авч. Көрңг ик кесәр тархж, бурхна иш зәрлгәр болвл.

Негдвәр, тәмкин утан оһтрһуд саңгин утанас урд күрч. Теңгнр бузрлсар, тегәд килңлж, күмн малд үкл зовлң, кижж-һамиг му болһдг.

Хойрдуһар, дорги усн хадд чигн бузр одсар, тедн килңлж яр шарх, кижж, зуурдын үкл зовлң икддг. Альвин, тиирң, чөткрин йовдл учрх.

Гурвдгч, гегән завсрин аһарин нәрн әмтн тәмкин утаһар хорджә үкдг.

Дөрвдүһарт, тәмкин утана адг цогцд хорлгчнь нүднә харанд му, уханд му болдг. Үндсн һарлһнь нарн тод мет геишүтә. Болдгнь нам бәәтхә, өдгә үзәд шинжләд хәлэхлә, эврә цогцд хальдх юмн уган деер татсн болн унтсн цагт эврә буру хойрт оошкин өвчн болад жәжәлдг күн. Дегд нульмад бәәж, шиңглтнь буурх. Дотр өвчн болх. Хамртан татсн цагт үкх цагт сүмсн деегшән һарх цагт тотхрлдг. «Әмдин бүтәл» кехд бүтхнь берк. Эврә эдл-аһрусыг күүнә кел гидг элдв бузр тәмк татх, жәжәлхиг үлдсәр, хот ховчн эс боохин деер эрүлн сүрлн халһдг экн уснас әмтәхн болж сандг тәмк тевчәд, оюн гидгән зовлңгас тоньлжә жсирһлңлә учрх эн хамгиг элдв нәрәр медсү гихлә, луңнун саяржсңгид гидг халх мөн.

А Ш Л В Р

Ашлхлад, тәмк һарлһна болн терүнәс саглһна туск үүдәврмүд дидактик урн зокъялд оржана. Эн текстмүд бурхн шажна талас тәмкин һарлһиг болн хориг цәәлһжәнә. Тәмк эс эдлхлә, күүнә оюн-санан цевр болад, бурхна шажн үүлдхд амр.

¹Нерн уга ном-судр Лагань района цулврас. 2 х.

Тэмк татсн күн «хурвн эрдниг» эс күндлснлэ эдл болад, тамд төрхин белг-темдг болна. Энүнд оln гeм-шалтг, зуурдын үкл учрна, амнась үмкэ үнр һарад, сүм-хурлд орж болдго болна.

Б.Я. Владимирцовын болн мадна олж авсн тод бичгэр бичсн текстмүд Бадмсамбава багшин ээлдхлэс иш авч, төвд келнэс ахрар орчулгдж¹. Төвд текстд болхла, тэмкин урһмл шулм эмин оман цусас, Маран тэвсн харал хойрас һарч гиж бичэгэ. Иргчдэн эмтн икэр тэмк татхла, бурхн-сәкүсн уурлад, оln-зүсн гeм, дән, зуд учрх. Текстин ашт Бадмсамбава бурхн шажнд итксн эмтиг тэмкэс саглулжана. Цааранднь болхла, эн тэмк һарлһна болн терүнэс саглһна үүл-йовдлыг күцц судлдг ухан-санан бээнэ.

Х А Н Л Т

Эн шинжллт «Тод үзгэр бичсн Хальмг Таһһчин дорд үзгин райодын бурхн-шажна һар-бичгин хураңһу: һарцг, судлһн, орчулһн» (№ 40/2026) Бурхн шажна эрдм-сурһулин болн судлһна саңгин төслэр күцэгдв.

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда содействия буддийскому образованию и исследованиям в рамках проекта «Буддийские рукописи на ойратском языке в собраниях восточных районов Калмыкии: каталогизация, исследование и перевод» (№ 40/2026).

G R A T I T U D E

The work was carried out within the framework of the project of the Foundation for the Promotion of Buddhist Education and Research No. 40/2026 “Buddhist manuscripts in the Oirat language in the collections of the eastern regions of Kalmykia: cataloguing, research and translation”.

О л з л г д с н з о к ъ я л

Алһн чеежтэ келмрч Боктан Шаня (2010) [= Хранитель мудрости народной Шаня Боктаев]. Сост., предисл., коммент. и прилож. Б.Б. Манджиевой. Элиста: Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН.

Басаев, Д.Э. (2009). *Калмыцкие народные легенды и предания*: дисс. ... канд. филол. наук. Элиста: КГУ.

Буутан Санжһин туульс (2008) [= Сказки Санджи Бутаева]. Сост. предисл., коммент. и прилож. Б.Х. Борлыкова. Элст: КИГИ РАН.

Владимирцов, Б.Я. (2002). *Работы по истории и этнографии монгольских народов*. М.: Восточная литература РАН.

Жуковская Н.Л. (1988). Чингисхан. *Мифы народов мира: энциклопедия*: в 2-х тт. 2-е изд. Т. 2: К–Я. М.: Советская энциклопедия. С. 629.

Зуева, Т.В., Кирдан Б.П. (2002). *Русский фольклор*: учебник для высших учебных заведений. М.: Флинта: Наука.

¹Туру Падмасамбава о курении. Электронн хайг: https://vk.com/topic-57995697_28690352. (Орсн цаг: 02.06.2026).

Инеднты калмыцкого фольклора из архива И.И. Попова: сказочная проза и малые жанры. (2021). Сост., перевод Б.Б. Горяева, С.В. Мирзаева, Д.В. Убушиева. Элиста: КалмНЦ РАН.

Лепехин, И. И. (1771). *Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства.* СПб.: Императорская Академия Наук. Ч. 1.

Мифы, легенды и предания калмыков. (Хальмгудын домгуд, домг үлгүрмүд болн тууэс). (2017). Подготовка текстов, вступительная статья, примечания, комментарии, указатели, словарь, сверка калмыцких текстов: Т.Г. Басанговой; перевод Т. Г. Басанговой, Т. М. Михалевой. Москва: Наука. Восточная литература.

Меняев, Б.В. (2016). *Буддийские наказы и пророчества в культуре калмыков и ойратов.* Факсимиле рукописей. Предисл., введ., библиогр., транслитер., пер., перелож., глосс., прилож. Б.В. Меняева. Элиста: КалмНЦ РАН.

Осорин, У. (2015). *Мифы, легенды и предания синьцзянских ойратов и калмыков: сравнительно-сопоставительный анализ.* Отв. редактор, автор предисловия Э. У. Омакаева. Элиста: КИГИ РАН.

Отчет о поездке Н. Очирова к астраханским калмыкам летом 1909 года. (1910). *Известия Русского Комитета Средней и Восточной Азии.* 61-75.

Очиров, Н.О. (2006). *Живая старина. Мөңк деежэ:* из литературного наследия. Сост., вступ. ст., коммент. Б.А. Бичеева. Элиста: Калмыцкое кн. изд-во.

Пословицы, поговорки и загадки калмыков России и ойратов Китая. 2007. [=Өрэсэн хальмгудын болн китдин өөрд монхлын үлгүрмүд, тээлвртэ туульс]. Сост. и пер. Б. Х. Тодаевой; отв. ред. Пюрбеев Г. Ц. Элиста: Джангар.

Потанин, Г.Н. (1883). *Очерки Северо-западной Монголии.* Вып. 4. Материалы этнографические. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума.

Сазыкин, А.Г. (2003). *Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института востоковедения Российской академии наук.* В 3 т. Т. III. М.: Вост. лит.

Сказки донских калмыков (1938). Записал и пер. И. И. Попов, лит. переработка Б. Лунина. Ростов-на-Дону: Ростиздат.

Семь звезд. Калмыцкие легенды и предания (2004). Сост., пер., вступ. ст., коммент. Д.Э. Басаева. Элиста: Калм. кн. изд-во.

Торчинов, Е.А. (2000) *Введение в буддологию: курс лекций.* СПб.: Санкт-Петербургское философское общество.

Хальмг туульс (1961). I боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач.

Хальмг туульс (1968). II боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач.

Хальмг туульс (1972). III боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач.

Хальмг туульс (1974). IV боть. Элст: Хальмг дегтр һарһач.

Хальмг фольклор (1941). Элст: Хальмг госиздат.

Кравченко, И.И. (1940). *Народное творчество Калмыкии.* Сталинград, Элиста: Сталинград. кн. изд-во.

Uspensky, V. (1999). *Catalogue of the Mongolian Manuscripts and Xylographs in the St. Petersburg State University Library.* Compiled by V. L. Uspensky with assistance from O. Inoue. Edited and Foreword by T. Nakami. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.

References

Altın cheeжэтэ келмрч Боктан Шанья (2010) [= Hranitel' mudrosti narodnoj Shanya Boktaev]. Сост., predisl., komment. i prilozh. B.B. Mandzhievoy. Elista: Kalmyckij institut gumanitarnyh issledovanij RAN.

Basaev, D. E. (2009). *Kalmyckie narodnye legendy i predaniya*: diss. ... kand. filol. nauk. Ehlsta: KGU (in Russian).

Buutan Sanjagin tuul's (2008) [= Skazki Sandzhi Butaeva]. Sost. predisl., komment. i prilozh. B.Kh. Borlykova. Elst: KIGI RAN.

Vladimircov, B.Ya. (2002). *Raboty po istorii i ehtnografii mongol'skikh narodov*. M.: Vostochnaya literatura RAN.

Zhukovskaya N.L. (1988). Chingiskhan. *Mify narodov mira: ehnciklopediya*: v 2-kh tt. 2-e izd. T. 2: K–Ya. M.: Sovetskaya ehnciklopediya. 629 (in Russian).

Zueva, T.V., Kirdan B.P. (2002). *Russkij fol'klor*: учебник dlya vysshikh uchebnykh zavedenij. M.: Flinta: Nauka (in Russian).

Inedity kalmyckogo fol'klora iz arkhiva I.I. Popova: neskazochnaya proza i malye zhanry. (2021). Sost., perevod B.B. Goryaeva, S.V. Mirzaeva, D.V. Ubushieva. Elista: KalmNC RAN (in Russian).

Lepekhin, I. I. (1771). *Dnevnye zapiski puteshestviya doktora i Akademii nauk adyunkta Ivana Lepekhina po raznym provinciym Rossijskogo gosudarstva*. SPb.: Imperatorskaya Akademiya Nauk. Ch. 1 (in Russian).

Mify, legendy i predaniya kalmykov. (Khal'mgudyn domgud, domg ылгърмьд болн туужс). (2017). Podgotovka tekstov, vstupitel'naya stat'ya, primechaniya, kommentarii, ukazateli, slovar', sverka kalmyckikh tekstov: T.G. Basangovoj; perevod T. G. Basangovoj, T. M. Mikhalevoj. Moskva: Nauka-Vostochnaya literatura.

Menyaev, B.V. (2016). *Buddijskie nakazy i prorochestva v kul'ture kalmykov i ojratov*. Faksimile rukopisej. Predisl., vved., bibliogr., transliter., per., perelozh., gloss., prilozh. B.V. Menyaeva. Elista: KalmNC RAN (in Russian).

Osorin, U. (2015). *Mify, legendy i predaniya sin'czyanskikh ojratov i kalmykov: sravnitel'no-sopostavitel'nyj analiz*. Otv. redaktor, avtor predisloviya E. U. Omakaeva. Elista: KIGI RAN.

Otchet o poezdke N. Ochirova k astrakhanskim kalmykam letom 1909 goda. (1910). *Izvestiya Russkogo Komiteta Srednej i Vostochnoj Azii*. 61-75 (in Russian).

Ochirov, N.O. (2006). *Zhivaya starina. Мөңк деєж: iz literaturnogo naslediya*. Sost., vstup. st., komment. B.A. Bicheeva. Elista: Kalmyckoe kn. izd-vo.

Poslovicy, pogovorki i zagadki kalmykov Rossii i oiratov Kitaya. 2007. [=Өрәсән кһал'мгудын болн китдин өөрд моңһлын ылгърмьд, тәәлвртә туул's]. Sost. i per. B. Kh. Todaevoj; otv. red. Pyurbeev G. C. Elista: Dzhangar.

Potantin, G.N. (1883). *Ocherki Severo-zapadnoj Mongolii. Vyp. 4. Materialy ehtnograficheskie*. Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma (in Russian).

Sazykin, A.G. (2003). *Katalog mongol'skikh rukopisej i ksilografov Instituta vostokovedeniya Rossijskoj akademii nauk*. V 3 t. T. III. M.: Vost. lit.

Skazki donskikh kalmykov (1938). Zapisal i per. I. I. Popov, lit. pererabotka B. Lunina. Rostov-na-Donu: Rostizdat (in Russian).

Sem' zvezd. Kalmyckie legendy i predaniya. (2004). Sost., per., vstup. st., komment. D.E. Basaeva. Elista: Kalm. kn. izd-vo (in Russian).

Torchinov, E.A. (2000). *Vvedenie v buddologiyu: kurs lekcij*. SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo (in Russian).

Khal'mg tuul's (1961). I bot'. Elst: Khal'mg degtr gargagch.

Khal'mg tuul's (1968). II bot'. Elst: Khal'mg degtr gargagch.

Khal'mg tuul's (1972). III bot'. Elst: Khal'mg degtr gargagch.

Khal'mg tuul's (1974). IV bot'. Elst: Khal'mg degtr gargagch.

Khal'mg fol'klor (1941). Elst: Khal'mg gosizdat.

Kravchenko, I.I. (1940). *Narodnoe tvorchestvo Kalmykii*. Stalingrad, Elista: Stalingrad. kn. izd-vo (in Russian).

Uspensky, V. (1999). *Catalogue of the Mongolian Manuscripts and Xylographs in the St. Petersburg State University Library*. Compiled by V. L. Uspensky with assistance from O. Inoue. Edited and Foreword by T. Nakami. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.